

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2021 - Sayı / Issue: 51
Sayfa/Page: 37-62
ISSN: 1302-6879

Habermasçı Müzakereci Demokrasi Perspektifinden Türkiye'de Akil İnsanlar Heyeti* The Committee of Wise Men in Turkey From the Perspective of Habermasian Deliberative Democracy

• Zuhal DEMİR*

*Dr., Trakya Üniversitesi, Edirne Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Programı, Edirne/Türkiye.
Dr., Trakya University, Edirne Social Sciences Vocational College, Public Relations and Publicity Program, Edirne /Turkey.
zuhaldemir@trakya.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6275-3820

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:
25/06/2020
Kabul Tarihi / Date Accepted:
27/11/2020
Yayın Tarihi / Date Published:
31/03/2021

Atf: Demir, Z. (2021). Habermasçı Müzakereci Demokrasi Perspektifinden Türkiye'de Akil İnsanlar Heyeti. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 51, 37-62

Citation: Demir, Z. (2021). The Committee of Wise Men in Turkey From the Perspective of Habermasian Deliberative Democracy. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 51, 37-62

Öz

Bu çalışmada, Türkiye'de uzun bir süredir güvenlik sorunu olarak görülen ve yakın geçmişe kadar çözümünü için askeri operasyonlara başvurulana Kürt sorununun, demokratik çözüm yolları ile aşılmasına çalışıldığı Demokratik Açılım Süreci ve bu çerçevede AK Parti hükümeti tarafından sorunun çözümünde bir aktör olarak görevlendirilen Akil İnsanlar Heyeti Habermasçı müzakereci demokrasi anlayışı çerçevesinde değerlendirilmektedir. Çalışmanın amacı, Akil İnsanlar Heyeti'nin, müzakereci anlayış çerçevesinde demokrasinin gelişimine herhangi bir etkisinin olup olmadığını ortaya koyarak, mevcut literatür ve uygulamaya katkı sağlamaktır. Bir diğer amaç ise kuram ile uygulama arasındaki uyumsuzlukları ortaya koymaktır. Bu bağlamda çalışmada literatür taraması ve Akil İnsanlar Heyeti üyeleri ile yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılmıştır. Çalışmada, heyetin oluşumu, uyguladığı yöntem ve önerilerinin idari kararlara yansımaları sürecine dair veriler elde edilmiştir. Elde edilen ana sonuç, müzakereci heyetlerin günümüzde “sözde” müzakere süreçleri yaratmakla birlikte, kamu katılımını artırma yönünde sahip olduğu girişimlerinin desteklenmesi gerektiğidir.

Anahtar Kelimeler: Habermasçı müzakereci demokrasi, Akil İnsanlar Heyeti, kamusal alan, demokratikleşme

*Bu çalışma, “Demokratik Açılım ve Çözüm Sürecinde Akil İnsanlar” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Abstract

In this study, the Democratic Initiative Process through which the Kurdish problem, which has been considered as a security problem in Turkey for a long time and for which military operations were carried out as a solution until recently, has been endeavoured to be overcome by democratic solutions, and in this context, the Committee of Wise Men, which has been tasked as an actor in the solution of the problem by the AK Party government, have been evaluated within the frame of the Habermasian deliberative democracy perspective. The purpose of the study is to make a contribution to the existing literature and practice by revealing whether the Committee of Wise Men has any effect on the development of democracy in the framework of deliberative understanding. Another purpose is to reveal the incompatibilities between theory and practice. In this context, a literature review and semi-structured interviews were conducted with the members of the Committee of Wise Men. In this study, data on the formation of the committee and the process of the reflection of the applied methods and recommendations on the administrative decisions were obtained. The main conclusion is that the deliberative committees create “so-called” deliberation processes today, and their initiatives to increase public participation should be supported.

Keywords: Habermasian deliberative democracy, the Committee of Wise Men, public sphere, democratization.

Giriş

Türkiye’de Kürt sorununun hem toplumda uyandırdığı yankı hem de çözümüne yönelik uygulanan yöntemler Cumhuriyet tarihi boyunca farklılık göstermektedir. Aynı zamanda sorunun ortaya çıkışı konusunda da iki farklı düşünce hâkimdir. İlk görüş, sorunun kaynağını Osmanlı Devleti’ne kadar dayandırmakta ve daha o dönemde Kürtlerin dış güçlerin desteğine dayanarak Türklere ihanet ettiğini ileri sürmektedir (Davutoğlu, 2004: 134; Yavi, 2007: 249-251; Kaynak, 2009: 49-50). Diğer görüş ise, sorunun Türk Milliyetçiliğinden kaynaklandığını ileri sürerek, ulus devletin tek millet yaratma projesinin sorunun oluşumuna zemin hazırladığını öne sürmektedir (Sambur, 2014: 408; Oran, 2014: 19-21). Sorunun, ekonomik geri kalmışlık ve bölgeler arası eşitsizliklere vurgu yapmak amacıyla Vilayat-ı Şarkiye/Şark meselesi, doğu sorunu, güneydoğu sorunu, terörizmi vurgulamak amacıyla terör sorunu yahut sivil yaklaşım çerçevesinde Kürt ve Kürdistan sorunu olarak adlandırılması da konuya yönelik bakış açılarındaki ayrılığın göstergesidir.

Sorunun ortaya çıkışı ve adlandırılmasındaki görüş ayrılıklarına bağlı olarak, çözümüne yönelik politikalarda da

farklılıklar mevcuttur. Yayman (2016: 40), Türkiye Cumhuriyeti'nin Kürt politikasını beş döneme ayırmaktadır:

Birincisi, Kurtuluş mücadelesinin verildiği ve Kürt varlığının kabul edildiği 1918-1925 dönemidir. İkincisi 1925-1950 arasını kapsayan, devletin resmi tezlerinin olduğu “inkâr ve asimilasyon” dönemidir. Üçüncüsü, DP iktidarıyla başlayan ve 1970'lere kadar devam eden “bekleyiş” devresidir. Dördüncüsü, 1970-1980 arasını kapsayan “farkındalık” dönemidir. Beşincisi ise PKK'nın ortaya çıkmasıyla başlayan ve daha çok 1990'larda temel karakteristiklerini kazanan yeni dönemdir.

“İnkâr ve asimilasyon” dönemi olarak görülen Cumhuriyet'in ilk yıllarında, irtica, aşiret direnci, eşkıyalık, ecnebi kışkırtması olarak ifade edilen (Yeğen, 2013: 39) Kürt sorunu bir güvenlik sorunu olarak görülmüş ve ardarda yaşanan Kürt isyanları sebebiyle büyük bir tehdit algısı oluşturmuştur. Böyle bir ortamda demokratik yaklaşımdan uzak bir çerçevede çözüm arayışlarına gidilmiştir. Cumhuriyet'in Kürt siyasetinde ‘milat’ olarak gösterilen Şeyh Sait İsyanı (Yayman, 2016: 40) sonrasında devlet, ayaklanmaya iştirak eden aşiret ve aileleri sürgün ederek Batı Anadolu'da iskâna tabi tutmuş, 1934 yılında da geniş kapsamlı bir zorunlu İskân Kanunu ile Kürt sorununu çözmeye yönelmiştir. Söz konusu düzenlemelerin yanı sıra yaygın askeri hareketler de sorunun çözümünde bir araç olarak kullanılmıştır (Yeğen, 2013: 133; 166).

Çok partili sisteme geçiş, Kürt sorununun yeni bir çerçevede değerlendirilmesine olanak tanımış, iktidara gelen Demokrat Parti'nin sorunu bir güvenlik sorunu olarak nitelemekten uzaklaşarak, ekonomik ve sosyal bir sorun olarak kabul ettiği görülmüştür. Bu dönemde daha ılımlı bir Kürt politikası izlenmiştir. Kürt sorununun ‘bölgesel geri kalmışlık’ meselesi olarak değerlendirildiği yıllarda siyasal partiler (Demokrat Parti ve Adalet Partisi) tarafından yurttaşlara ‘kültürel kalkınma’, ‘bölgeler arası gelişme farklarını azaltma’ vaatlerinde bulunulmuştur. Bölgesel geri kalmışlık söylemi, altmışlı ve yetmişli yıllar boyunca popülerliğini sürdürmüş, 80'lerim siyaset söylemine de ‘kalkınmada öncelikli yerler’ adlandırmasıyla geçmiştir. Bu bağlamda, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) de, devlet tarafından ekonomik, sosyal ve siyasi bir entegrasyon projesi olarak sunulmuştur (Yeğen, 2013: 162-167).

1970'ler Kürt hareketi içerisindeki birtakım örgütlenmelere (kültürel örgütlenmeler, öğrenci örgütlenmeleri gibi) sahne olmuştur. İçlerinde Abdullah Öcalan'ın da bulunduğu bir grup

öğrenci tarafından kurulan Kürdistan İşçi Partisi (PKK) de bu dönemdeki örgütlerden biridir. Zira PKK, kuruluşundan bir süre sonra diğer örgütler üzerinde üstünlük sağlamayı tercih etmiş ve onların tasfiyesini gerçekleştirmiştir.

PKK’nın kurulması Kürt sorununa yönelik yaklaşımlarda çok önemli değişikliklere neden olmuştur. Onu diğer örgütlerden ayıran en önemli özelliği, eylemlerinde silahı merkezine almış olmasıdır (Yayman, 2016: 48). Birleşik bir Kürdistan kurma ideali doğrultusunda çalışmaya başlayan PKK, ilk eylemini 15 Ağustos 1984’te Eruh ve Şemdinli’de gerçekleştirmiştir. Bu eylemi birçok kanlı eylemin izlemesi ve çok sayıda can kaybına neden olması Kürt sorununun “PKK sorunu” ile özdeşleştirilmesine yol açmıştır. Bunun sonucu olarak, Kürt sorununun çözümü, hükümet nezdinde PKK’yı etkisiz hale getirmeye endekslenmiştir (Özhan ve Ete, 2008: 10). 1980’lerde, soruna dair resmi görüş, onun bir terör sorunu olduğudur.

Yaşanan gelişmelerle birlikte Türkiye’nin Kürt politikasındaki asıl değişimin Turgut Özal ile başladığını söylemek gerekmektedir. Özal, “*Kürt meselesini mutlaka çözeceğim. Bu benim milletime yapacağım son hizmet olacaktır.*” (Uçar ve Akandere, 2017: 382) diyerek devletin Kürt sorununun varlığını kabul ettiğini ve çözümü için uğraş vereceğini göstermektedir. Ancak Özal’ın 1993 yılındaki ölümü Kürt sorununun çözümü için atılan adımın tamamlanmadan son bulmasına yol açmıştır.

90’lı yıllarda ise Körfez Krizi, Kürt sorununa yönelik yeni bir paradigmat değişimin sebebi olmuştur. Körfez Krizi sonucu Irak’ta ortaya çıkan güvensiz, kaotik ortam ve PKK’nın Kuzey Irak’ta edindiği özerk konum, binlerce Kürt göçmenin Türkiye’ye yerleşmesine yol açmıştır. Yeni durum, Türk ordusunun “düşük yoğunluklu savaş” stratejisini benimsemesini beraberinde getirmiştir (Yayman, 2016: 24). 90’lı yıllar aynı zamanda Kürt siyasal hareketinin de canlandığı ve Kürt sorununu merkezine alan siyasal partilerin açıldığı ancak bu partilerin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmasına tanık olunan bir dönem olarak izlenmektedir. Bu dönemde Kürt sorununun artık inkâr edilemeyeceği hatta demokratik yollarla çözümünün gerekliliği birçok siyasi parti, siyasetçi ve sivil aktörler tarafından dillendirilmeye başlanmıştır. Örneğin (Araştırma Komisyonu Raporu, 2013: 48):

- “Kürtçe televizyon ve radyo yayını yapılmasının önündeki yasaklar kaldırılmalıdır. Anadil yasağı kaldırılmalı, Kürtler kendilerini hayatın her alanında özgürce ifade

edebilmelidir.” (SHP Raporu, 1990), • “Kürt sorunu etnik duyarlılıklara karşı demokratik yaklaşımla çözülür.” (CHP Raporu, 1999), • “Kürtlerin kendilerini ifade edebilecekleri düzenlemelere gidilmeli.” (Anavatan Partisi Raporu, 1993), • “Demokrasi Türkün de, Kürdün de hakkıdır.” (ANAP Raporu, 1993), • “Kürt realitesi, Kürt kimliği ve dili kabul edilerek Kürtlerin siyasal hakları verilmelidir.” (Adnan Kahveci Raporu, 1992).

2000’li yıllara gelindiğinde, Kürt sorununun çözümüne yönelik atılan önemli adımlardan biri dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından 12 Ağustos 2005 tarihinde Diyarbakır’da yapılan konuşma (youtube, 10 Mayıs 2016) olmuştur. Bu konuşmasında Erdoğan’ın “Kürt sorunu” vurgusu, hükümetin “Kürt sorununu” kabul ettiğine dair bir işaret olarak görülmüştür. AK Parti hükümetinin Kürt sorununu bir demokrasi sorunu olarak görüp, demokratik yollardan çözüme kavuşturulması gerektiğine dair inancı, partinin, Türkiye’nin AB’ye tam üyeliği konusundaki ısrarlı davranışı ve Soğuk Savaş sonrası dönemde etnik ve mezhepsel çatışmaların uluslararası aktörlerin ilgisini çekmesi üzerine Kürt sorununun da bir uluslararası sorun olarak kabul edilmesi (Oktav ve Ertem, 2015: 1) gerçeğiyle de bağlantılıdır.

Uluslararası konjonktürün yanı sıra Türkiye’nin sahip olduğu siyasal kültür ve askeri vesayetle demokratikleşmenin önündeki engelleyici etkisi AK Parti’nin, iç politikada da kendisini önceki hükümetlerden farklı bir biçimde konumlandığı yeni politikaların ana unsurlarını oluşturmaktadır.

Ergun Özbudun (1999: 7; 1999: 14), Türkiye’nin demokratikleşmesinin önündeki en önemli engelin, Türk siyasal yaşamının bir ögesi olan kamu bürokrasisinin konumuna bağlamaktadır. Devletin toplumun üzerinde ve ondan bağımsız bir varlık olarak algılanması yolundaki temel eğilim, elit ve kitle kültürleri arasındaki derin farklılaşma, Osmanlı-Türk siyasal hayatında, izleri günümüze kadar süren güçlü seçkin ve vesayetçi yönelimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Osmanlı siyasal yaşamında mutlak bir sultanın elinde toplanan otoritenin geniş bir bürokratik askeri aygıt (saray ve ordu mensupları, kamu görevlileri ve ulemalar) yardımıyla kullanılması sonucu kendilerini “toplumun üzerinde ve ondan özerk olan bir devletin gerçek hizmetkârları, kamu yararının tek koruyucusu ve modernleşmenin başlıca aracı” olarak gören kamu bürokrasisinin oluşmasına yol açmıştır.

Devlet seçkinlerinin süregelen kudreti ve sahip olduğu toplumsal itibar, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)’nin

bürokratlaşması sonucunu doğururken, diğer yandan modernleşme çabalarının bir çıktısı olarak görülen toplumsal farklılaşma zamanla tüccarlar, iş adamları, serbest meslek sahipleri ve yerel nüfuzlulardan oluşan karşıt bir seçkinler zümresinin oluşmasına olanak tanımıştır. Devlet ve toplum anlayışı bürokratik seçkinlerinkinden tamamen farklı olan bu yeni zümre, bürokrasiye karşı halkı temsil ettikleri iddiasıyla Demokrat Parti (DP) çatısı altında toplanmış ve 1950 yılında iktidara gelmiştir. Osmanlı’daki devletçi geleneğin toplumu devletin karşısında konumlandığı gibi, çok partili dönemde de devlet toplumun karşısındaki bir noktaya yerleştirilmiştir. DP’nin temsil ettiği siyasal seçkinlerle, CHP ile güçlü ideolojik ve duygusal bağları olan ve kendini toplumdaki ayrı bir yerde konumlandırarak, toplumdaki farklı çıkarılara sahip olan resmi seçkinler arasında birlikten söz etme imkânı bulunmamaktadır (Özbudun, 1999: 19-20; Heper, 2012: 133). Toplumda bürokrasinin yaygın rolünü milli iradenin engellenmesi olarak gören DP ve buna karşın iktidara gelen yeni siyasal topluluğun çoğunluk tarafından seçilen yeteneksiz politikacılar (Özbudun, 1999: 22) olduğunu düşünen CHP arasındaki bu gerilim, devlet-toplum karşıtlığını doğurmuştur.

Şerif Mardin (2009), bu iki kesim arasındaki karşıtlığı, Edward Shils’in önerdiği bir biçimde “merkez-çevre” ilişkisi ile açıklamakta ve modelin, Türk siyasal yaşamının sırlarını çözmek için bir anahtar rolü üstlenebileceğini ileri sürmektedir. Bu modele göre merkez, bürokrasi ve devletin işleyişinde rol oynayan “öz”dür. Çevre ise, merkez dışında yer alan toplumsal alan ile kurumlar ve coğrafi alanı temsil etmektedir. Merkez-çevre ilişkisini birbirinden farklı kılan, sahip oldukları değerler sistemi ve kullandıkları üsluptur.

Shils (2002: 91), her toplumun bir merkezi olduğunu ileri sürmektedir. Bu merkez, toplumu yönlendiren kurumsal ve sembolik değerler ağını içermektedir. Shils’e göre, seçkinler tarafından kullanılan devlet, merkezin sahip olduğu değerlerin topluma benimsetilmesini ve geleceğe aktarılmasını sağlayan bir araçtır.

Bu yaklaşımı Habermas’ın iletişimsel eylem kuramı çerçevesinde düşündüğümüzde, Habermas’ın yaşam dünyası ve sistem ikiliğine dayanan analizinin Türkiye’de devlet, demokrasi ve sivil toplum yazınıyla önemli derecede benzerlikler gösterdiğini görebiliriz (Demir, 2011: 57). İletişimsel eylem kuramına göre, yaşam dünyasına katılmak demek o toplumda biriktirilmiş, kültürel olarak aktarılan bilgi birikiminin hem taşıyıcısı, hem de kullanıcısı

olarak sahibi olmak ve bu toplum içinde yer alabilmenin koşulu bulunan geçerli toplumsal ve ahlaki normları tanımak demektir. Yaşam dünyası kültürün nesilden nesile aktarılmasını sağlar; bilginin yeniden üretimiyle ilgili bilginin tutarlılığı ve rasyonalitesi pekiştirilir. Yaşam dünyasındaki öznelarasılık toplumsal dayanışmanın ve grup kimliğinin yaratılmasını ve bunun parçası olan değer ve normların tanınmasını ve toplumsal eyleme katılma için önşart olan ehliyetin kazanılmasını sağlar. Kültürel yeniden üretim, toplumsal entegrasyon ve toplumsallaşma süreçlerine karşılık gelen yaşam dünyasının yapısal kurucuları “kültür, toplum ve kişiliktir.” Diğer yandan sistem alanı, para ve iktidar mekanizmalarının hakim olduğu, araçsal eylemin hakim olduğu alandır (Yükselbaba, 2012: 246-247). İktisadi-idari sistem (ceberrut-kerim devlet, elit/merkez) ve yaşam dünyasının demokratik ethosu (demokrasi, halk/çevre) arasındaki ikilik Türkiye’deki merkez-çevre ortodoksisinin siyasal dağarcığıyla örtüşmektedir (Demir, 2011: 57).

“Türk siyaseti açısından merkez, otoriter, merkeziyetçi, batıcı, laik, bütüncül, milliyetçi ve inşacı bir değerler sistemi ve siyaset yapma üslubuna sahipken; çevre, liberal, adem-i merkeziyetçi, uzlaşmacı, din ve inanç özgürlüklerine daha değer veren ve gelenekçi bir yapıya sahip olmuştur” (Gülener, 2007: 62).

Mardin (2009), Türkiye’nin siyasal ve toplumsal tarihini açıklama çabasında, merkez ve çevre ilişkisinin temeline aydınlanma ve muhafazakârlık arasındaki çelişkiyi yerleştirmiştir. Türkiye’de bürokratik merkezi elinde bulunduranların politik davranışı devletçilik, bu davranışa tepki olarak sivil toplum tarafından ortaya konan politik davranışın ise liberalleşme-muhafazakârlaşma olduğu belirtilmektedir. Bu bağlamda AK Parti, sahip olduğu “muhafazakâr ideolojisi ile gerekse Weber’in sınıflandırması içinde karizmatik meşruiyet ve otorite ögesi olarak Tayyip Erdoğan karizması ile sistemin merkezindeki batıcı seçkin egemenliğinin karşısına “çevre”nin geleneksel değerlerinin temsilcisi olarak çıkmıştır” (Koçal, 2012).

Weber, “Economy and Society” adlı eserinde otorite, itaat ve güç kavramlarını açıklamıştır. Ona göre, liderin karizmasından kaynaklanan karizmatik otorite diğer iki otorite tipi olan geleneksel otorite ve yasal otoritenin karşıtıdır. Weber’in otorite türlerine yönelik geliştirdiği itaatin temel argümanları şu şekildedir (Parkin, 2013: 77):

- Geleneksel otoritede itaatin temel argümanı: *“Bana itaat et; çünkü halkımız hep böyle yapmıştı.”*

- Karizmatik otoritede itaatin temel argümanı: “*Bana itaat et, çünkü hayatını değiştirebilirim.*”
- Yasal otoritede itaatin temel argümanı: “*Bana itaat et; çünkü ben yasal olarak atanmış üstünüm.*”

Weber (2005), karizmatik gücün geçerliliği için, o güce bağımlı olanların rızasından söz etmektedir. Siyasi liderde bu rıza, ona duyulan mutlak bir güvende ifade bulur. Karizmatik lider, bir kriz ortamında ortaya çıkmaktadır. Kriz dönemlerinde lider tarafından ortaya konan başarı, taraftarlar tarafından bir kanıt veya bir güvence olarak görülmekte ve taraftarı cezbedici bir rol oynamaktadır. Liderin karizmatik bir lider olarak ortaya çıkışından sonra topluluğa düşen, onun ortaya koyduğu otoriteyi kabul etmek ve onu desteklemektir (Weber, 1968: 244).

Bu çerçevede, Recep Tayyip Erdoğan’ın Türk siyasal tarihindeki diğer siyasal liderlerden farklı bir imaj çizdiğini söylemek mümkündür. Atatürk’ten başlayarak Erdoğan dönemine kadar siyasal hayatımızda rol almış tüm liderler ‘seçkin’ bir görüntüye sahipken, Erdoğan’ın İstanbul’un Kasımpaşa semtinde doğup büyümüş olması, İETT’de işçi kadrosunda futbol oyunculuğu, çeşitli şirketlerde muhasebecilik ve orta ölçekli tüccarlık yapmış olması, onu ‘halkçı’ seçkinlerin karşısında ‘halk’ olarak konumlandırmıştır. Ayrıca, halkın bedensel ve tarihsel dilini siyasete taşıması, halkla diyalog kurması ve seçkin olmayanların lideri olarak ortaya çıkması Erdoğan’ın karizmasını oluşturan unsurlar olarak göze çarpmaktadır (Koçal, 2012: 97-99).

AK Parti’nin uluslararası arenada yalnız kalmak istememesi ve buna koşut olarak bir uluslararası aktör olma hedefi ile iç politikada sivil toplum merkezli ve çoğulcu bir anlayışa sahip demokratik bir yönetimin gerçekleştirilmek istenmesi, AK Parti’nin Kürt sorununun çözümünde izlediği yöntemin belirleyici unsurları olmuştur.

Bu bağlamda Kürt sorununun çözümü için toplumsal desteğin önemine vurgu yapan ve “çevre”yi temsil eden AK Parti, çözüm sürecinde bu desteğin sağlanabilmesi için 62 sivilden oluşan Akil İnsanlar Heyeti’ni kurmuştur. Heyet, tüm toplumu ilgilendiren Kürt sorununun çözümü konusunda yurttaşların tartışması ve konuyla ilgili görüşlerini aktarmalarını amaçlayan, özünde katılımı teşvik eden ve temeline müzakereyi yerleştiren bir projedir. Türkiye’de ilk kez uygulanan bir yöntem olması nedeniyle önem arz eden bu yapı, bu çalışmada Habermasçı müzakereci demokrasi yaklaşımı çerçevesinde ele alınmaktadır. Dünyanın alternatif demokrasi yaklaşımlarına yöneldiği ve bu modelleri denemeye

başladığı günümüzde Akil İnsanlar Heyeti'nin Habermas'ın ana hatlarını çizdiği müzakereci yaklaşımın bir aracı olup olamayacağı ana problemimizdir. Çalışmanın örnekleme olarak ele alınan Âkil İnsanlar Heyeti, Türkiye'de ilk kez uygulanan bir yöntem olması aynı zamanda tarihsel açıdan da yeni olması nedeniyle önem arz etmektedir.

Çalışma, “Habermasçı müzakereci demokrasinin uygulanabilmesinin konuşmadan kaynaklanan eşitsizlikler ve kapsayıcılık sorunları nedeniyle elverişli olmadığı” hipotezinden yola çıkılarak hazırlanmıştır.

Problemin çözümü için çalışmada literatür taraması ve Akil İnsanlar Heyeti üyeleri ile yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılmıştır. Görüşmenin evrenini Heyet'te yer alan akademisyen, sendika temsilcisi, gazeteci/yazar ve sanatçılardan oluşan 62 kişi oluşturmaktadır. Ulaşılabilirlik, zaman ve kaynak kısıtlarından dolayı evrenin tümüyle görüşülememiştir. Ayrıca görüşme talebini tüm evrenin kabul etmediği de düşünüldüğünde, kolayda örnekleme metodu doğrultusunda hareket edilmiş ve yazarın görüşme isteğini kabul eden heyet üyeleri ile görüşülmüştür. Görüşmeler, yüz yüze, telefonla veya elektronik posta aracılığı ile gerçekleştirilmiştir.

Elde edilen bulgular ışığında ortaya çıkan sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:

1. Akil İnsanlar Heyeti'nin Habermas tarafından ortaya konan müzakereci demokrasi yaklaşımının eşitlik ilkesine dayalı bir müzakerecinin gerçekleşmesi bakımından sorun teşkil ettiği sonucuna ulaşılmıştır.
2. Müzakere edilen olayın ve sonuçlarının duygulardan arındırılmaya elverişli olmaması rasyonel tartışmayı engellemektedir.
3. Heyetin öncülüğünde gerçekleştirilen toplumsal müzakere sürecinin çıktılarının idari kararlara etki etmemiş olması müzakereci demokrasi ilkesine uygunsuzluğu göstermektedir.

1. Habermasçı Müzakereci Demokrasi

Bir toplumun demokratik kurumlara sahip olduğu, üç unsurun varlığı ile söz konusu olmaktadır. Bunlar; o toplumda yaşayan bireylerin kendilerine sunulan herhangi bir fikir, düşünce ya da kanaate karşılık yanıt verebilmelerinin söz konusu olduğu bir ortamın varlığı, kanaat oluşturucu ve savunucu bağımsız organların bulunması ve bunlarla birlikte çeşitli kesimler tarafından savunulacak kanaatlerin eylem biçiminde gerçekleştirilebilmesidir. Bu unsurlara sahip bir toplumda alınan kararların kamu adına

alınmış olduğunun göstergesi, yurttaşların en geniş ölçüde katılımının sağlandığı tartışmalar ve buldukları fikir alışverişinden sonra alınan kararların kamusal eylem aracılığı ile uygulamaya aktarılmasıdır (Mills, 1974: 417).

Günümüzde temsili liberal demokrasiye alternatif olarak sunulan yaklaşımlardan biri olan ve Jürgen Habermas tarafından ana hatları çizilen müzakereci demokrasi anlayışı, liberal temsili demokrasinin aksayan yönlerini, özellikle de “temsil” ile ilgili yaşadığı krizi, merkezine politik katılım ve iletişimsel eylemi yerleştirerek çözmeye çalışan bir yönetim anlayışıdır. Yurttaşların karar alma süreçlerine aktif katılımı bu yaklaşımın özünü oluşturmaktadır.

Müzakereci demokrasi yaklaşımının ana noktalarından birini kamusal alan; diğerini ise ideal konuşma durumu oluşturmaktadır. Habermas (2005: 386), meşru bir otoritenin ve demokratik yasanın ancak rasyonel düşünceye dayanan tartışma ile kurumsallaşan demokratik bir süreçte kazanılabileceğini ileri sürmektedir. Müzakereci demokrasinin, yurttaş katılımına dayalı özgür tartışmanın nasıl gerçekleştirileceğine ilişkin verdiği cevap, Jürgen Habermas’ın (2001) “iletişimsel eylem kuramı” çerçevesi temelinde ele aldığı “ideal konuşma durumu” ile şekillenmektedir.

Söylem kuramı olarak da adlandırılan müzakereci demokrasi modeli, devlet merkezli bir siyaset anlayışına karşıdır. Merkezsizleşmiş toplum anlayışını öngören bu model, devleti, kamusal tartışmaya katılıma dayanan kapsayıcı bir süreç olarak tanımlamaktadır. Merkezsiz toplumun öğelerinden birisi olarak sivil toplum, müzakereci anlayışta, ekonomik ve idari alanlardan özerk kamusal alanların zeminini oluşturan yapılar olarak görülmektedir (Habermas, 1999: 47).

Habermas (2015: 95) ise kamusal alanı net bir bakış açısıyla şu şekilde tanımlamaktadır:

Her şeyden önce, toplumsal yaşamımız içinde, kamuoyuna benzer bir şeyin oluşturulabildiği bir alanı kastederiz. Bu alana tüm yurttaşların erişmesi garanti altına alınmıştır. Özel bireylerin kamusal bir gövde oluşturarak toplandıkları her konuşma durumunda, kamusal alanın bir parçası varlık kazanmış olur. Bu tür bir bir aradalık durumundaki bireylerin davranışları, ne iş ve meslek sahiplerinin özel işlerini görürken yaptıkları davranışlara; ne de bir devlet bürokrasisinin yasal sınırlarına tabi anayasal bir düzenin üyelerinin davranışlarına benzer. Yurttaşlar ancak, genel yarara ilişkin meseleler hakkında kısıtlanmamış bir tarzda,

yani toplanma, örgütlenme, kanaatlerini ifade etme ve yayınlama özgürlükleri garantilenmiş olarak tartışabildiklerinde kamusal bir gövde biçiminde davranmış olurlar.

Siyasal kararların oluşum sürecinin meşruluğunu çoğunlukçu bir yapıya sahip siyasal iradeye değil de, kamusal müzakereye dayandıran Habermas'ın müzakereci demokrasi modelinin temel unsurları parlamenter organlar, kamusal alan, resmi olmayan ağlar ve iletişim süreçleridir.

1.1. Müzakereci Demokrasinin İlkeleri

Müzakereci anlayışa göre, demokrasi yalnızca bir siyaset biçimi değildir. Demokrasi, özgür tartışmayı sağlayan bir toplumsal ve kurumsal koşullar çerçevesidir (Cohen, 1999: 146-147). Buradaki özgürlük, müzakereye katılanların kendilerini müzakere neticeleri ve onun ön şartları dışında herhangi bir bağa tabi olarak görmemeleri anlamına gelmektedir. Müzakereci süreçte yer alan yurttaşların özerk olması gerektiğine katılan Dryzek (1990) de, katılımcıların devletin veya herhangi bir gücün temsilcisi olarak değil, yalnızca birer yurttaş olarak tartışmalara katılmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Müzakerenin konusu bireysel ve kolektif ihtiyaçları içerebileceği gibi bunlarla sınırlandırılmamalı ve konuyla ilgili hiçbir birey tartışma dışında bırakılmamalıdır. Hatta gerektiğinde bu ilgili bireylerin katılımını sağlamak üzere eğitici bir düzenek geliştirilmelidir.

Eşitlik ve özgürlük ilkeleri ile yakından ilişkili olan katılım (Habermas, 1997), bireylerin karar alma süreçlerine katılımları konusunda hiçbir şekilde manipüle edilmedikleri ve baskı altında olmadıkları varsayımına dayanmaktadır. Burada gönüllülük fikri esastır. Öznelerarasılık ise, bir kararın farklı bireyler arasında gerçekleşen müzakere sonucunda alınmasını gerekli kılmakta ve aynı zamanda karşılıklılık anlayışını da ifade etmektedir. Karşılıklılık müzakereye katılan bireylerin karşılıklı bir biçimde savlar ileri sürmeleri ve ileri sürdükleri savları akılcı bir biçimde temellendirmeleri anlamına gelmektedir. Bu şekilde gerçekleşen öznelerarasılık eşitlik, özgürlük ve açıklık gibi ilkelerle de ilişki içerisinde bulunmaktadır.

Müzakere usulleri meşruiyet doğurduğu gibi aynı zamanda belirli bir ölçüde olmak üzere pratik rasyonellik de sağlar. Müzakereci süreçler üç nedenden dolayı kolektif karar alma süreçleri için hayati önem taşımaktadır. Bunların ilki, müzakereci süreçlerin aynı zamanda bilgi aktaran süreçler olduğudur. Yeni

bilgilerin aktarılması şu etkenlerden kaynaklanır: 1) Hiçbir birey farklı bireylerin etik ve siyaset meselelerini algılayacakları çeşitli bakış açılarını tek başına önceden görüp tahmin edemez; 2) Hiçbir birey herkesi etkileyen belirli bir karar açısından önemli görülen bütün bilgilere tek başına sahip olamaz (Benhabib, 1999b: 107). Diğer bir deyişle, bireylerin sahip oldukları bilgi ve düşüncelerin eksik olduğu gibi yanılabilir/yanlış olmaları rasyonelliği ciddi şekilde etkilemektedir. Bu etkiyi olumsuzdan olumluya çevirmek adına, müzakere sürecindeki katılımcılara farklı bakış açılarından konuyla ilgili kesitler sunulması bireyin ihtiyacı olan bilgiye erişimini kolaylaştırdığı gibi aynı zamanda, katılımcıların sahip oldukları sınırlı bakış açılarını birbirlerinin bilgi, deneyim ve becerilerine dayanarak genişletebilecekleri koşullar da sunar (Smith ve Wales, 2000: 54). Böylece bireyler, kendilerini ilgilendiren konularda gerek duydukları bilgi düzeyine erişebilmektedirler. Bu olanak dâhilinde, siyasetten uzaklaşan yurttaşlar müzakereci demokrasinin imkân tanıdığı yüz yüze iletişim sayesinde siyasette daha içli dışlı olacak; karar verme sürecine aktif olarak katılarak kendilerine karşı olan güvensizliklerini de güvene dönüştürebileceklerdir.

Aynı zamanda, müzakereci demokrasi yaklaşımı, siyasi katılımın yurttaşların sahip oldukları değerleri ve tercihlerini diğerleriyle olan etkileşimlerine yanıt olarak değiştirebileceğinin farkında olan daha aktif bir yurttaşlık anlayışı sunar (Smith ve Wales, 2000: 54). Ancak müzakereye katılan bireylerin diğerlerini ikna ederek onların fikirlerini değiştirmelerinin yolunu açmaları, iyi nedenler beyan ederek kendi görüşlerini desteklemelerine bağlıdır (Benhabib, 1999b: 108). Çünkü müzakereci anlayış, başkaları tarafından kabul edilebilir nedenler gerektirmektedir (Cohen, 1999: 149-150). Siyasal gerekçelendirme ideali çerçevesinde oluşturulmuş olan müzakereci demokraside (Cohen, 1999: 146) tarafların öneriler sunmalarının, onları desteklemelerinin veya eleştirmelerinin gerekçelerini belirtmelerinin gerekli olması durumunda, müzakere gerekçelidir. Müzakereye katılanlar, kendi önerilerinin gelecekte edineceği yerin, bunlara bağlı olacağı beklentisiyle gerekçe gösterirler (Erdoğan, 2012: 32). Gerekçelendirme ilkesine göre herhangi bir nedene dayandırılmayan sav geçerli değildir. Katılımcılar bir karara ancak en iyi savın gücü nedeniyle rıza göstermektedirler (Young, 1999: 177). Çünkü katılımcının geçerlilik iddiasını rasyonel bir zemine oturtan nedenleri içeren gerekçeler ileri sürmek ifade edilen düşüncüyü keyfi olmaktan çıkarmaktadır. Bir görüş ancak başka nedenlerle desteklendiği

takdirde geçerli ve kabul edilebilirdir. Ancak bu, her zaman “hakikat” veya “doğru”nun ortaya çıktığı anlamına gelmemektedir. Çünkü söz konusu olan argümanların doğru veya yanlış olması değil, daha güçlü veya daha zayıf veya daha ikna edici yahut daha az ikna edici olmasıdır (Erdoğan, 2012: 29).

Smith ve Wales (2000: 53), müzakereci siyasette, ortak girişimi ‘etkileşimlerinin eşitlikçi ve yetkin olması; mecburi olmaması ve kandırma, hile, güç ve stratejiden yoksun olmasına’ göre müzakereci bir şekilde rasyonel olarak tanımlamaktadırlar.

Bunlara ek olarak, bireyler müzakereci süreç sayesinde sahip oldukları görüş ve kanıları üzerine eleştirel düşünebilirler. Diğer bir anlatımla, bireylerin müzakere öncesi karmaşık toplumsal ve siyasal konulara ilişkin görüş ve dilekleri bulunmasına rağmen, sıraya konmuş bir tercihler dizisi yoktur. Çünkü böyle bir dizi, onların yalnızca tercihler hakkında değil; aynı zamanda tercihlerinden her birinin ilerideki sonuçları ve görelî üstünlükleri hakkında önceden aydınlanmış olmaları anlamına gelecektir. Tutarlı tercihlerin oluşması ancak müzakere ile mümkündür. Tutarlı tercihler oluşturmaya yönelmelerinin bir sebebi de bireylerin sahip oldukları görüş ve kanılarının birbirleri ile çatıştığını müzakere sürecinde fark etmeleri ve buna bağlı olarak da görüşleri arasında tutarlı bir sıralamaya girişme zorunluluğu duymalarıdır (Benhabib, 1999b: 107-108).

Son dönem yapıtlarında, çağdaş dönemin içerisinde barındırdığı farklı ve karmaşık toplumsal yapılarda müzakerecinin ne şekilde gerçekleştirilebileceği ve müzakere sonucunda alınan kararlara bağlayıcılık niteliğinin nasıl kazandırılacağı üzerinde duran Habermas, bunun gerçekleşmesini sivil toplumda gerçekleştirilecek iletişimsel süreçlere dayandırır (Doğanay, 2003: 54).

Bu bağlamda, Habermas, gayri resmi kamuoyu oluşumunun “etki” yarattığını; etkinin siyasal seçimler yoluyla kanallarla “iletişimsel güce”, iletişimsel gücün ise yasama yoluyla “idari güce” dönüştüğünü söyler (Benhabib, 1999). Yurttaşların kararlarının idari güçte hayat bulmasının iki önemli sonucu vardır. Birincisi, kararlarının uygulamaya geçtiğini gören bireyler yönetimi meşru görebilmektedir. İkincisi, böylesi sonuçlar son zamanlarda siyasete olan ilgilerini yitiren yurttaşların ilgilerini yeniden canlandırabilmektedir.

1.2. Müzakereci Demokrasinin Sınırlılıkları

Müzakereci demokrasinin sınırlılıklarını iki kısımda ele almak mümkündür. Bunlar müzakere sürecinde “konuşma”dan kaynaklanan toplumsal eşitsizlikler ve müzakereci forumların gerçekleştirilmesi sırasında açığa çıkan kapsayıcılık sorunlarıdır (Doğanay, 2003: 87-88).

Kamusal alanda yapılan konuşmanın nasıl gerçekleştirildiği ve ne tür sorunlar yaşadığını ortaya koyma açısından en büyük katkı müzakereci demokrasiye şüpheyle bakan feminist kuramcılara aittir. Feminist görüş, liberalizmin çeşitlilik ve farklılığı yok eden bir yapısı bulunduğunu iddia ederek; farklılığı demokrasinin temeline yerleştirmektedir (Phillips, 1999: 205). Feministler, konuşma içerisinde açığa çıkan cinsiyet ayrımcılığına dikkatleri çekerek, buna olanak tanıyan müzakereci yaklaşımı, başkalarını susturma pahasına belirli bir konuşma biçimine öncelik tanıyan bir model olarak görmektedirler.

İnsanoğlu yaşamında, özel alan, kamusal alan ve toplum üçgeninde kendine bir yer edinmek zorundadır. Bir insan üyesi olacağı aileyi ve toplumu seçemez. Ancak kamusal alana bilerek ve isteyerek katılır. Bu nedenle, kamusal alan bireyin kendini gerçekleştirebildiği tek yaşam alanıdır. Üstelik sonradan oluşturulan bir alan olmasından dolayı hem ortaklığa hem de etkileşim ve dayanışmaya ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle, kamu alanı farklılıklara yer veren bir zenginlik içerisinde, cinsiyet farkı gözetmeksizin bireylerin kendilerini temsil etmelerine olanak tanınmalıdır (Demir, 2014: 235-236).

Karar verme sürecine daha geniş bağlamda katılmayı feminist kuram çerçevesinde ele alan Gould (1999: 246-249), müzakereci demokrasinin ön kabulleri arasında yer alan ilkelerin, farklılıkların tanınması ve temsili ile alakalı sorunlara neden olduğunu söylemektedir. Müzakere sürecinde varılacak kararın, sürece katılan tüm bireylerin onayına dayalı bir konsensüsü gerekli kılmasına bağlı olarak; bireyler kendilerini baskı altında hissedebilmektedirler. Bu durum farklılıkların bastırılması veya değersizleştirilmesi sorununu doğurabileceği gibi, kendini uzlaşmak zorunda hisseden bireylerin, doğruluğuna inanmadıkları bir kararı savunmalarına da yol açmaktadır.

Mutlak inançları doğası gereği tartışmaya kapalı olan yurttaşların müzakereye ilgi göstermemeleri (Milot, 2010: 25) gibi, karar öncesi gerçekleştirilen müzakere sürecinin, farklılıklarının bilincinde olan bireyler arasındaki ayrım duygularını güçlendirme gibi negatif bir etkisi de gözlenebilmektedir (Milot, 2010: 26).

Ayrıca müzakereye katılan her bireyin bilgi seviyesi, statüsel konum ve müzakere yeteneği bakımından farklılık göstermesinin sonucunda, dil tarafından üretilen güç ilişkileri ortaya çıkmaktadır.

Müzakere sürecinde konuşmadan kaynaklanan eşitsizliklerin görülmesine sebep olan yöntemlerden biri de resmi kurumlardan bir temsilcinin katılımına izin veren müzakereci uygulamalarıdır. Kamusal toplantıların müzakereci amaçları ve sonuçlarını yansıtacak şekilde siyaseti etkilemek veya daha kapsamlı forumlarda, yurttaşların eksik olduğunu düşündüğü yerel veya ulusal konularla ilgili belirli siyasi soruları kapsayan tartışmaları yeniden şekillendirmek gibi amaçlarla forumlara dahil edilen siyasi seçkinler (Button ve Mattson, 1999: 613), müzakerelerde kendi teknik dillerini kullanmayı tercih etmektedirler. Siyasi seçkinlerin gündem ve tartışma diline egemen olmaları durumunda siyasi sorulara yaklaşım yolları ve diğer çıkar konuları genellikle örtbas edilip konuşma dışında bırakılmaktadır.

Uygulama söz konusu olduğunda, demokratik müzakerelerin “kurumsallaştırılması” ve “kapsayıcılığı” ile ilgili tartışmalar kaçınılmazdır. Henüz başlangıç aşamasında olan bu yapıların kamu alanında devlet gücünden bağımsız olarak ve onunla yüzleşerek gelişmesi gerekmektedir. Konuyla ilgili olarak kasaba meclisi toplantıları üzerine araştırma yapan Jane Mansbridge (1980: 88) uygulama sırasında yurttaşlar arasında beliren birçok eşitsizlik durumunun oluştuğunu ifade eder. Buna göre, eşitsizliğin kaynaklarından bir diğeri de katılımcıların bireysel farklılıklarıdır. Örneğin dışa dönük ve konuşma becerisi daha yüksek olan bireyler müzakere sürecinde içe kapanık ve konuşma becerisi yeterince gelişmemiş olanlar üzerinde bir hâkimiyet kurabilmektedirler. Aynı zamanda müzakereye katılan yurttaşların eşit olmayan demografik ve ekonomik özellikleri de müzakereci süreçte ortaya çıkan eşitsizliklerin başka bir nedenidir. Söz konusu eşitsizlikler bireylerin tartışmaya katılma ve tartışma sırasında kendilerinde söz söyleme hakkını bulmaları konusunda önemli derecede etkilidir.

Müzakereci süreçlerin uygulamadaki sınırlılıkları arasında, müzakere esnasında alınan kararların idari güce yansımaması da yer almaktadır. Günümüz ulus devletlerinde özellikle etnik farklılığa sahip gruplar, müzakereci süreç aracılığıyla kendi görüşlerini ifade edebilmektedirler. Böyle bir konuşma, müzakereci demokrasinin ideali ile uyuşmaktadır. Ancak gerçek anlamda bu gruplar tarafından dile getirilen konu veya sorunla ilgili olarak düşünce ve uygulamalarda gereken değişikliklerin veya yeniliklerin

yapılmaması durumunda, etnik grupların söyleminin mücadele zeminine taşınarak, kaosa yol açabileceği göz ardı edilmemelidir.

Bohman, Habermas ve Cohen’in demokratik meşruiyeti eşitler arasındaki serbest ve akılcı iddialar üzerine kurulu uzlaşmaya dayandıran yaklaşımının, yasama süreçleri ve diğer kurumların işleyişi için de geçerli olduğunu ileri sürer. Ona göre yalnızca yurttaşlar arasında gerçekleştirilecek müzakereler demokratik meşruiyet için yeterli değildir. Aynı zamanda anayasal düzeyde, resmi ve kurumsal karar alma mekanizmaları içinde de müzakere gerçekleşmelidir (Doğanay, 2003: 60-61).

Tüm bu sorunlar giderilmiş olsa bile içine doğduğu toplumun bir parçası olarak bireyin o topluma özgü düşünce yapısına sahip olduğu göz ardı edilemez bir gerçektir. Bu gerçeklik, müzakereci sürece katılan bireylerin rasyonelliklerini tartışmalı hale getirmektedir. Onların rasyonellikleri egemen görüşlerin bir yansımasıdır. Bu sorunun nasıl giderilebileceği konusunda Habermas tarafından ortaya konmuş çözüm odaklı bir yöntem bulunmamaktadır.

İfade etmiş olduğumuz bir takım sınırlılıklarına rağmen müzakereci demokrasinin, uygulanmaya çalışıldığı kurumlarda temsili liberal demokrasinin katılım konusundaki yetersizliklerini gözler önüne serdiği ve daha çok katılımın demokrasiyi iyileştireceği anlayışını toplumda yayarak, bunun gerçekleştirilmesi yönünde çaba sarf edilmesine yol açtığı izlenmektedir (Pratchett, 1999: 633).

2. Çözüm Sürecinde Akil İnsanlar Heyeti

Demokratik açılım sürecinin projelerinden biri olan Âkil İnsanlar Heyeti (AİH), çözüm süreci ile ilgili toplumsal algı oluşturmak amacıyla kuruldu. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan tarafından, “*Bugün burada bulunan heyet, Türkiye’nin elbette ki tüm Âkil İnsanlarından oluşan heyet değildir. Bu heyeti bir özet, bir örnek, temsili bir grup olarak görmek belki daha doğru olacaktır.*” (<http://aa.com.tr>, 4 Nisan 2013) sözleriyle kamuoyuna açıklanan AİH’nin, tüm yurttaşları temsil eden bir yapıya sahip olduğu vurgusunda bulunuldu.

Heyetin göreve başlaması 4 Nisan 2013 tarihinde Başbakan Erdoğan başkanlığında Dolmabahçe Sarayı Başbakanlık Ofisi’nde yapılan toplantının ardından gerçekleşti. AİH, Ege Bölgesinde 8, diğer bölgelerde ise 9’ar kişi olmak üzere toplam 62 kişiden oluşmaktaydı.

AİH’de sanat dünyasından Hülya Koçyiğit, Orhan Gencebay, Kadir İnanır, Lale Mansur ve Yılmaz Erdoğan’dan oluşan 5 kişi yer alırken, iş dünyasını eski TÜSİAD Başkanı Arzuhan Doğan Yalçındağ ve TOBB Başkanı Rıfat Hisarcıklıoğlu temsil etmekteydi. Heyette işçileri temsilen ise Türk-İş Başkanı Mustafa Kumlu ile Hak-İş Başkanı Mahmut Arslan; memurları KESK Başkanı Lami Özgen; çiftçileri TZOB Başkanı Şemsi Bayraktar ve Alevi kesimi temsilen ise Cem Vakfı Başkanı İzzettin Doğan yer aldı. Ayrıca insan hakları dernekleri temsilcilerinin de bulunduğu AİH’de aralarında Fuat Keyman, Deniz Ülke Arıboğan, Baskın Oran, Murat Belge ve Etyen Mahçupyan’ın da bulunduğu çok sayıda akademisyene yer verildi. Aynı zamanda üyelerin birçoğu çeşitli yayın organlarında yazan kişilerden oluşmaktaydı (Kızılkaya, 2014: 17-18).

Heyetin ilk toplantısına, Başbakan yardımcılarını Bülent Arınç, Bekir Bozdağ, Beşir Atalay, Adalet Bakanı Sadullah Ergin, İşçileri Bakanı Muammer Güler, Kültür ve Turizm Bakanı Ömer Çelik, AK Parti Genel Başkan Yardımcısı Hüseyin Çelik ve MİT Müsteşarı Hakan Fidan katılmıştır (Sabah, 4 Nisan 2013). İlk toplantının süresi 7 saat saattir (Keyman, yüz yüze görüşme, 18 Temmuz 2014).

Heyet üyelerine Âkil İnsanlar Heyeti’ne katılmaları için davet, dönemin Başbakan Yardımcısı Beşir Atalay ve Başbakan Başdanışmanı Yalçın Akdoğan tarafından yapılmıştır (Mahçupyan, yüz yüze görüşme, 01 Eylül 2014; Keyman, yüz yüze görüşme, 18 Temmuz 2014; Hisarcıklıoğlu, e-posta ile görüşme, 1 Aralık 2014). Ayrıca Başbakan Recep Tayyip Erdoğan’ın yaptığı davetlerin de olduğu bilinmektedir (Oğan, yüz yüze görüşme, 20 Şubat 2015).

Arslan (e-posta ile görüşme, 18 Mart 2015), kendisine yapılan teklifi şöyle aktarmaktadır: “... *Başbakan Yardımcısı Sayın Beşir Atalay bir akşam aradı. ‘Malum, bir çalışma yapıyoruz. Sayın Başbakan’ın da bu konuda bir teklifi var. Sizin Âkil İnsanlar Heyeti’nde yer almanızı istiyoruz’ dedi.*”

Üyelerin kimler tarafından belirlendiği konusunda kamuoyuna herhangi bir açıklama yapılmadı. Heyet üyelerinden Mahçupyan (yüz yüze görüşme, 01 Eylül 2014), üyelerin isimlerinin belirlenmesi aşamasına Abdullah Öcalan’ın da müdahil olduğunu, bununla birlikte AK Parti içerisinde çözüm süreci ile ilgili çalışmaları yürüten ekibin listeyi oluşturduğunu belirtmekte ve bu listenin en son aşamada da Başbakan Erdoğan’ın kontrolünden geçtiğini ifade etmektedir. Bayramoğlu, “*Benim bildiğim kadarıyla bu heyetin oluşmasında bir istişare mekanizması çalıştı yani*

hükümetle HDP arasında bazı görüşmeler yapıldı. HDP’lilerin özel olarak istedikleri, altını çizdikleri isimler oldu. Bir tür mutabakat listesi denebilir. Tabii bu mutabakat listesi eşit koşullarda oluşmuş bir liste olmayabilir, onun ayrıntılarını bilmiyorum ama son kısımda hükümetin tabii özellikle Tayyip Erdoğan’ın başbakan olarak tek tek isimler üstünde etkili olduğunu biliyorum.” demiştir (Bayramoğlu, telefonla görüşme, 11 Mayıs 2015).

Heyet üyelerinin seçiminde, üyelerin “*Daha çok farklı kesimlerle, daha ziyade hükümetle Kürt meselesi arasında tampon olabilecek soğukkanlılığa sahip olan, Kürt meselesine kafa yormuş olan ama(bu konuda)taraf olmamaya da çalışmış olan kişiler”* (Dedeoğlu, yüz yüze görüşme, 24 Haziran 2014) olmaları göz önünde bulundurulmuştu. Ayrıca, “*hükümetin açılım projesini sabote etmeyecek kişiler de bu konuda âkil olarak kabul edilmişti”* (Dedeoğlu, yüz yüze görüşme, 24 Haziran 2014).

Üyelerin tespiti sırasında her grubun başkanı, başkan vekili ve sekreteri de belirlenmiştir. Bazı üyeler bu görevlendirmeye sıcak bakmamaktadır. Heyet üyesi Belge bu konudaki düşüncesini şöyle açıklamaktadır: “*İlk görevlendirildiğimizde her grubun başkanı, başkan vekili, sekreteri önceden belirlenmişti. Buna birçok kişi tepki gösterdi. Ben de tepki gösterdim. Başkanımızı, başkan vekilini ve sekreteri biz seçmeliydik diye. Hükümet bize buna karşılık, işinizi kolaylaştırmak için böyle yaptık cevabını verdi.”* (yüz yüze görüşme, 26 Ağustos 2014). Dedeoğlu (yüz yüze görüşme, 24 Haziran 2014) gibi üyelerin bir kısmı ise bu tür bir görevlendirmeyi çok da önemsememektedir: “*(Başkanlık), gittiğimiz yerlerde düzenlenen toplantılarda açılış konuşmasını yapmakla ilgili bir başkanlıktı”*.

Heyetin çalışmaları süresince Başbakanlıkta üç kez toplantı yapıldı. İlk toplantının ardından bir aylık çalışma süresinin değerlendirildiği ara toplantıya sadece grup başkanları, başkan vekilleri ve sekreterler katıldı. Üçüncü toplantı ise yine tüm üyelere açık yapılan ve yaklaşık 3 saat süren (Keyman, yüz yüze görüşme, 18 Temmuz 2014) kapanış ve değerlendirme toplantısıydı.

AİH’nin çalışmaları süresince yapmış olduğu harcamaları Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı karşıladı. Bu harcamalar, üyelerin evlerinden araçlarla alınması, uçak biletleri, kalınan oteller ve çalışmalar sırasında sağlanan güvenlik hizmetlerini içermekteydi (Keyman, yüz yüze görüşme, 18 Temmuz 2014).

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Âkil İnsanlar Heyeti’nin amacı ve çalışmalarının kapsamını genel olarak şu şekilde ifade etmiştir: “*Hem biz bu heyetteki Âkil İnsanların görüş ve önerilerini dinleyecek, onlarla istişarelerde bulunacağız, hem de onlar*

bölgelerimizde bir kısım etkinlikler gerçekleştirerek halkımızla, kanaat önderleriyle buluşacaklar” (Radikal, 3 Nisan 2013). Heyet’in esas olarak toplumu çözüm sürecine hazırlama ve farklı kesimlerin talep ve beklentilerini, kaygılarını karar alıcılara taşıma işlevini görmesi öngörülmüştür (Âkil İnsanlar Heyeti Güneydoğu Raporu, 2013: 17). Benzer şekilde AİH üyeleri de amaçlarını şu şekilde ifade etmektedirler: “*Âkil İnsanların işlevi, toplumda barış fikrinin tartışılması ve meşrulaştırılmasıydı* (Bayramoğlu, telefonla görüşme, 11 Mayıs 2015); *çözüm sürecinin ve arkasındaki barış iradesinin insanlara anlatılıp, uzlaşma ortamının oluşmasına katkı sunmaktı.*” (Erdoğan, e-posta ile görüşme, 27 Mayıs 2015).

AİH üyesi Fuat Keyman (yüz yüze görüşme, 18 Temmuz 2014) ise, Âkil İnsanların, çözüm sürecinin müzakere boyutunun toplumsal destek temelindeki önemli bir aracı olduğunu söylemektedir. Bu bağlamda AİH, toplumun “konuşma”sını sağlaması açısından bir araç olarak görülmektedir. Bu bakış açısının üyelerin seçiminde de etkili olduğunu belirten Etyen Mahçupyan, heyette yer alan üyelerin orada bulunmalarının nedenini, çok özel vasıflara sahip olmalarından değil, sadece konuşma imkânını yaratmalarının beklenmesinden kaynaklandığını ifade etmektedir.

AİH üyeleri çalışma yöntemlerini ve görüşülecek kişiler listesini kendileri belirlemiştir. Bu nedenle de görüşme yöntemi, görüşülen kişiler, sayıları, toplantı sıklıkları gibi çalışmalara özgü nitelikler her grupta farklılık göstermektedir. İki aylık çalışma sürecinde buldukları bölgelerde STK’lar, üniversiteler, kanaat önderleri, işçiler, çocuklar, sorundan etkilenen aileler, dini örgütler ve birçok farklı kesimden insanla görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler sonrasında her grup bölgelerindeki çalışmalara dair gözlemlerini bir rapor halinde hükümete sunmuştur.

Heyet üyesi Prof. Dr. Fuat Keyman, hükümetin bir akıl insanlar heyeti oluştururken, herhangi bir akademik, teorik veya dünya pratikleriyle bağlantılı bir çalışmanın sonucunda bu kararı almış olabileceğini düşünmediğini belirtmektedir. Keyman, sürecin kendiliğinden çalışmalar esnasında şekil aldığını ve hükümet tarafından kendilerine açıkça belirtilmemiş bazı olumlu sonuçların ortaya çıktığını da vurgulamaktadır. Buna göre, sözü edilen olumlu sonuçlar, çözüm sürecine desteğin artması, toplumun müzakereyi öğrenerek müzakereye önem vermesi, toplumun çözüm sürecinin alt yapısını güçlendirmesi ve toplumun konu hakkında bilgilendirilmesidir (Keyman, yüz yüze görüşme, 18 Temmuz 2014).

Mahçupyan’a göre (yüz yüze görüşme, 01 Eylül 2014), hükümet heyeti oluşturarak aslında bir sivil toplum eylemi planlamıştır. Görüşmeler sırasında duygu, hayaller, beklentiler, acılar ortaya çıkmıştır. Mahçupyan, bu durumu insana dokunmak olarak tanımlamaktadır.

Bölgelerin raporlarında ifade ettiği endişe, beklenti ve talepler yasama organına hiçbir şekilde yansımamış, hatta raporlar çalışmalar başlamadan önce kitaplaştırılacağı ifade edilmesine rağmen kitaplaştırma süreci de gerçekleşmemiştir.

ÂİH çalışmaları, Mayıs ayında gerçekleşen Reyhanlı’daki patlama ve ardından yaşanan Gezi Olaylarının gölgesinde kalmıştır.

Sonuç

Müzakereci demokrasi kuramının temelinde, ortak kaygıları doğrultusunda görüşlerini yansıtan kararlar alabilen bağımsız ve eşit yurttaşların oluşturduğu bir toplum fikri yer almaktadır. Müzakereci demokrasi kavramı üzerine kapsamlı pek çok akademik tartışma yapılmasına rağmen, yurttaşların kamu meseleleriyle ilgili birbirleriyle konuşabileceği ve gerçekten konuştukları forumlar düzenleme girişimleri konusuna çok az değinilmiştir. Bu nedenle, müzakereci uygulamaların hatları kesin çizilmiş kuralları yoktur. Bu bağlamda, demokratik kuramın eleştirel bakış açısından faydalanarak, müzakereci demokrasi bağlamında ortaya çıkardığı sorunları ve kuram ile uygulama arasındaki uyum/uyumsuzlukları ortaya koymada Âkil İnsanlar Heyeti’ni örnek olarak ele aldığımız bu çalışmada, Heyet, üç temel çerçevede ele alınmıştır. Bunlardan birincisi, heyetin oluşumu; ikincisi, heyetin çalışmaları sırasında uyguladığı yöntem ve üçüncüsü heyet tarafından sunulan önerilerin idari kararlara yansımaları sürecidir.

Bu bağlamda, Âkil İnsanlar Heyeti oluşumunu, eşitlik kriteri üzerinden değerlendirmek yararlı olacaktır. Müzakereci süreçte, eşit konuşma bireylerin her açıdan birbirleriyle eşit olmaları ile mümkündür. Buna göre, 12 kadın ve 50 erkek üyeye sahip Âkil İnsanlar Heyeti’nin cinsiyete dayalı bir eşitsizliği barındırdığını söylemek mümkündür. Barışın eşitsizlikler üzerine kurulması onun sürekliliğine yönelik en büyük tehlikedir. Bu nedenle toplumda eşit olmayan ilişkilerle sembolize olmuş kadınlar, LGBTİ bireyler vb. grupların ve mecliste temsil edilen siyasal partilerin barış sürecine aktif bir biçimde katılımlarının sağlanması sürecin sürekliliği açısından büyük önem arz etmektedir. Eşit temsil ile ilgili söz konusu eksiklikler, sürecin kapsayıcılığı konusunda eleştirilene maruz kalmasına yol açmıştır.

Bununla birlikte, eşitlik ilkesi ile ilgili olarak değinilmesi gereken bir diğer husus, AİH üyelerinin hem kendi içlerinde hem de bir araya gelerek Kürt sorununun çözümü konusunda müzakere buldukları yurttaşlarla aralarında eğitim, bilgi ve tecrübe farklılığına sahip olmalarıdır. Bu farklılıklar tartışmayı ve diyalogu sınırlayan faktörlerdir. Tartışılan konu hakkında bilgi sahibi olan bireylerin konuyla ilgili herhangi bir bilgisi olmayan ya da az bilgiye sahip olanlar karşısındaki sunumları, dinleyici konumundaki yurttaşları pasifleştirmekte, tartışma ve diyalogu sınırlandırmaktadır. Ayrıca müzakere sürecinde yurttaşların sorular sorması ve üyelerin bu sorulara cevap vermesi görülen tek diyalog biçimi olunca, yurttaşlar sadece seçkinlerin sunduğu bilgileri alan pasif bireylere dönüşmektedir. Bu durum, eşitlik ilkesine dayalı bir müzakere gerçekleşmesi bakımından sorun teşkil etmektedir. Söz konusu eşitsizliklerin varlığının yanı sıra müzakereci anlayışın daha baştan tüm bireyleri eşit sayan bir anlayışa sahip olması, sorunun kuramsal düzeydeki çıkmazlarından birine işaret etmektedir.

Müzakereci sürecin aynı zamanda bir öğrenme/bilgi edinme süreci olduğu anımsandığında; eşit olmayan koşullarda gerçekleşen bir tartışmanın yalnızca konu hakkında bilgisi olmayanlara yönelik öğretici/bilgilendirici bir süreç olduğu buna bağlı olarak da öğrenme sürecinin de tek yönlü gerçekleştiği vurgulanabilir.

Müzakereci süreçte, seçilmiş grupların hiçbiri, toplumda mevcut olan tüm bakış açıları ve fikirleri doğru olarak yansıtamaz. Buna rağmen müzakereci anlayışta temsiliyet bir zorunluluktur. Ancak temsilci grupların devletten bağımsız ve gerektiğinde ona karşı durabilen bir yapıda olması gerekmektedir. AK Parti, merkez-çevre yaklaşımı çerçevesinde değerlendirildiğinde, çevreyi temsil eden bir yapı olmasından ötürü Habermas'ın ortaya koyduğu kamusal alan modeliyle uyum göstermektedir.

Aynı zamanda, bazı insanların belirli bir konuda müzakere etmek istememeleri ya da bunun için gerekli yetileri kazanmak konusunda isteksiz olmaları söz konusu olsa bile sorun ve sonuçla ilgilenmeleri; o sorun ve soruna ilişkin sonucun kamunun gündeminde yer edinmesi, müzakereci sürecin olumlu bir çıktısı olarak görülebilir. Âkil İnsanlar Heyeti'nin çalışmaları, Kürt sorununun demokratik yollardan çözümü hakkında insanların düşünmesine ve bu konunun insanların gündemlerinde yer edinmesine yol açmıştır.

Bununla birlikte bireylerin müzakere sürecinde, soruna yönelik kendi bakış açılarının iletişimsel bakımdan yetkin bir

temsilci tarafından geliştirilebilir olduğunu düşünmüş olmaları da mümkün görünmektedir.

İkinci olarak, Âkil İnsanlar Heyeti’nin uyguladığı yöntemlere bakıldığında; müzakereci süreçlerde eşitsizliği doğuran önemli bir faktörün fiziksel alanın özelliğine bağlı olduğu görülmektedir. Kimi toplantıların fiziksel anlamda düzenlenişi sunum yapanlar/siyasetçiler/temsilciler ile yurttaşlar arasındaki hiyerarşik yapıyı güçlendirmektedir. Toplantılara katılan temsilcilerin konuşmalarını yurttaşlardan ayrı bir yerde yapmaları örneğin sunumları/konuşmaları sırasında sahne kullanmaları gibi düzenlemeler yurttaşları izler kitleye dönüştürmektedir. Müzakereye katılanlar arasında ortaya çıkacak bu hiyerarşik ve tutarsız ilişkilerin oluşmasını önlemek için uygulanabilecek yöntemlerden birisi yuvarlak masa toplantılarıdır. Akil İnsanlar Heyeti üyelerinin çalışmaları esnasında yuvarlak masa toplantıları Akdeniz, Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesi gruplarında uygulanmış; diğer bölge grupları farklı toplantı biçimlerini tercih etmiştir. AİH’nin çalışmalarında yöntemsel bir standardın olmayışı, bu kriter göz önünde bulundurulduğunda, bir dezavantaj olarak değerlendirilebilmektedir.

Müzakereci süreçlerde, bazen üyelerin belirli ilgi alanları ya da grupların temsilcileri olarak görülmek istememeleri söz konusu olabilmekte; böyle durumlarda bir tercih olarak kamuya açıklık sınırlandırılmaktadır. Âkil İnsanlar Heyeti de zaman zaman medya temsilcilerini müzakere sürecinin dışına çıkarmayı tercih etmiştir. Toplantıya katılanların rahatça konuşabilmelerini sağlamak adına gerçekleştirildiği ifade edilen bu uygulama, ‘temsil’e ilişkin bir sorun olarak görülmektedir.

Kürt sorunu çok yönlü bir sorundur ve bu sorunun ortaya çıkardığı sonuçlar itibariyle duygulardan arındırılması mümkün değildir. Buna bağlı olarak, yaşanan terör nedeniyle yakınlarını kaybedenlerin müzakere sürecine katılmaları tartışmanın rasyonelliğine zarar vermektedir. Çünkü duygusal yoğunluk yaşayan bu bireylerin rasyonel bir tartışma gerçekleştirmeleri oldukça zor görünmektedir.

Son olarak kararların idari güce dönüşmesi bağlamında ele alındığında, Âkil İnsanlar Heyeti’nin yaptığı toplantılarda herhangi bir karara varma yönünde bir gayretin ya da karar alma konusunda bir görevin bulunmadığı, bu sebeple, yapılan tartışmalar sonunda yasama organına etki edebilecek herhangi bir karara ulaşılmadığı gerçeği ile karşı karşıya kalınmıştır. Bu durum, müzakereci demokrasi idealine aykırıdır.

Günümüzdeki müzakereci gruplar özü itibariyle “sözde” müzakere süreçleri yaratmaktadır. Bu gruplar liberal sistem içerisine entegre olup, bu sisteme ait çıkarımlar, söylemler ve güç yapılarından etkilenmektedirler. Ancak müzakereci süreçlerin bir takım sınırlılıkları olmasına rağmen güncel uygulamalardaki bazı ilkeler başarılı sonuçlar doğurmaktadır. Söz konusu olumlu sonuçlardan birisi, Heyet’in, toplumun tümünü ilgilendiren Kürt sorununun çözümü konusunda bireylerin görüşlerini dile getirmelerine ve bu görüşlerin temsilciler aracılığıyla hükümete iletilmesine olanak tanınmasıdır.

Habermasçı müzakereci demokrasi yaklaşımı, demokrasiyi iyileştirmek için daha çok katılımın gerekli olduğu inancına sahiptir. Bu inancın yarattığı girişimlerin daha demokratik bir politikaya yol açmayacağı inancını taşımakta, ancak kamu katılımını artırma girişiminin temelini oluşturan demokratik fikirlerin ve uygulamaların şüphesiz bir biçimde desteklenmeye layık olduğunu düşünmekteyiz.

Kaynakça

- Akil İnsanlar Heyeti (2013). *Âkil İnsanlar Heyeti Güneydoğu Anadolu Bölgesi Raporu*.
- Anadolu Ajansı (2013). *Bu heyet 76 milyonun özeti*. Erişim: <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/bu-heyet-76-milyonun-ozeti/258543>.
- Benhabib, S. (1999). Müzakereci Bir Demokratik Meşruiyet Modeline Doğru. Seyla Benhabib (Ed.), *Demokrasi ve Farklılık Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması içinde*. (s. 101-139). İstanbul: Demokrasi Kitaplığı.
- Button, M. ve Mattson K. (1999). Deliberative Democracy in Practice: Challenges and Prospects for Civic Deliberation. *Polity*, 31(4), 609-637.
- Cohen, J. (1999). Müzakereci Demokraside Usul ve Esas. Seyla Benhabib (Ed.), *Demokrasi ve Farklılık Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması içinde*. (s. 140-173). İstanbul: Demokrasi Kitaplığı.
- Davutoğlu, A. (2004). *Stratejik Derinlik*. İstanbul: Küre.
- Demir, G. (2011). Habermas ve Foucault: Müzakereci Demokrasi ve Yönetimsellik. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 22, 48-71.
- Demir, S. (2014). Kamusal Alanın Belirlenmesinde Ben ile Öteki'nin Yeri. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, (2)5, 233-237.
- Doğanay, Ü. (2003). *Demokratik Usuller Üzerine Yeniden Düşünmek*. Ankara: İmge.

- Dryzek, J. (1990). *Discursive Democracy: Politics, Policy and Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Erdoğan, M. (2012). Müzakereci Demokrasi ve Sınırları. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22, 25-43.
- Gould, C. C. (1999). Çeşitlilik ve Demokrasi: Farklılıkların Temsili. Seyla Benhabib (Ed.), *Demokrasi ve Farklılık Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması* içinde. (s. 244-267). İstanbul: Demokrasi Kitaplığı.
- Gülener, S. (2007). Türk Siyasetinde Merkez-Çevre İlişkilerinin Seyri ve 27 Mayıs 1960 Darbesi. *Bilgi Dergisi*, 14, 36-66.
- Habermas, J. (1997). Popular Sovereignty as Procedure. James Bohman ve William Rehg (Ed.), *Deliberative Democracy: Essays on Reason and Politics* içinde. (s. 35-66). USA: Massachusetts Institute of Technology.
- Habermas, J. (1999). Demokrasinin Üç Normatif Modeli. Seyla Benhabib (Der.), *Demokrasi ve Farklılık Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması* içinde. (s. 37-50). İstanbul: Demokrasi Kitaplığı.
- Habermas, J. (2001). *İletişimsel Eylem Kuramı Cilt 1; Eylem Rasyonelliği ve Toplumsal Rasyonelleşme Cilt 2; İşlevselci Aklın Eleştirisi Üzerine*. Tüzel M. (Çev.). İstanbul: Kabalıcı.
- Habermas, J. (2005). Concluding Comments on Empirical Approaches to Deliberative Politics. *Acta Politica*, 40(3), 384-392.
- Habermas, J. (2015). Kamusal Alan. Meral Özbek (Ed.), *Kamusal Alan içinde*. (95-102). İstanbul: Hil.
- Heper, M. (2012). *Türkiye’de Devlet Geleneği*. Soyarık, N. (Çev.). Ankara: Doğu Batı.
- Kaynak, M. (2009). *Kürt Meselesi Türkiye’nin Çözümü*. İstanbul: Profil.
- Kızılkaya, M. (2014). *Barışa Katlanmak, Bir Âkil’in 83 Günü*. İstanbul: Alfa.
- Koçal, V. (2012). ‘Çevre’den ‘Merkez’e Yönelim Bağlamında Türkiye’de Muhafazakarlığın Dönüşümü: Siyasal İslamcılıktan Muhafazakar Demokratlığa AK Parti Örneği. *Bilgi*, 24, 81-111.
- Mansbridge, J. J. (1980). *Beyond Adversary Democracy*. New York: Basic Books Inc. Publishers.
- Mardin, Ş. (2009). Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar Merkez-Çevre İlişkileri. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay (Ed.), *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme* içinde. (121-158). Bursa: Dora.

- Meclis Araştırma Komisyonu (2013). *Meclis Araştırma Komisyonu Raporu*. Kasım-571. Erişim: <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem24/yil01/ss571.pdf>
- Mills, W. (1974). *İktidar Seçkinleri*. Oskay, Ü. (Çev.). Ankara: Bilgi.
- Milot, M. (2010). Conceptions of the Good: Challenging the Premises of Deliberative Democracy. David Kahane, Daniel Weinstock, Dominique Leydet ve Melissa Williams (Ed.), *Deliberative Democracy in Practice* içinde. (s. 21-34). Toronto: UBC Press.
- Oktav, Ö. Z. ve Ertem, H. S. (2015). Giriş. Özden Zeynep Oktav ve Helin Sarı Ertem (Ed.), *2000'li Yıllarda Türk Dış Politikası* içinde. (s. 1-12). Ankara: Nobel.
- Oran, B. (2014). *Kürt Barışında Batı Cephesi, Ben Ege'de Âkilken*. İstanbul: İletişim.
- Özbudun, E. (1999). Türkiye'de Devlet Seçkinleri ve Demokratik Siyasal Kültür. *Türkiye'de Demokratik Siyasal Kültür* içinde. (s. 6-44). Ankara: Türk Demokrasi Vakfı.
- Özhan, T. ve Ete, H. (2008). *Kürt Meselesi-Problemler ve Çözüm Önerileri*. SETA Analiz. Erişim: <http://file.setav.org/Files/Pdf/kurt-meselesipoblemler-ve-cozum-onerileri.pdf>.
- Parkin, F. (2013). *Max Weber*. London: Routledge.
- Phillips, A. (1999). Farklılığa Nasıl Yaklaşmalı: Fikirler Politikası Mı, Yoksa Mevcudiyet Politikası Mı?. Seyla Benhabib (Ed.), *Demokrasi ve Farklılık Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması* içinde. (199-219). İstanbul: Demokrasi Kitaplığı.
- Pratchett, L. (1999). New Fashions in Public Participation: Towards Greater Democracy?. *Parliamentary Affairs*. 52(4), 616-633.
- Radikal* (2013). *İşte Bölge Bölge Âkil İnsanlar*. Erişim: <http://www.radikal.com.tr/politika/iste-bolge-bolge-akil-insanlar-1127942/>.
- Sabah* (2013). *Âkil İnsanlar Dolmabahçe'de*. Erişim: www.sabah.com.tr/aktuel/2013/04/04/akil-insanlar-dolmabahcede.
- Sambur, B. (2014). Kürt Sorunu: Çatışma mı, Çözüm mü?. Nezir Akyeşilmen (Ed.), *Barışı Konuşmak Teori ve Pratikte Çatışma Yönetimi* içinde. (403-421). Ankara: ODTÜ.

- Shils, E. (2002). Merkez-Çevre. Çelikkaya, Y. Z. (Çev.). *Türkiye Günlüğü*, 70, 86-96.
- Smith, G. ve Wales, C. (2000). Citizens’ Juries and Deliberative Democracy. *Political Studies*. 48, 51-65.
- Uçar, F. ve Akandere, O. (2017). Turgut Özal’ın Kürt Sorununa Yaklaşımı. *Atatürk Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. 61, 365-392.
- Weber, M. (1968). *Economy and Society*. Berkeley: University of California.
- Weber, M. (2005). *Bürokrasi ve Otorite*. Akın, H.B. (Çev.). Ankara: Adres.
- Yavi, E. (2007). *Emperyalizm Kıskaçında Türkler, Ermeniler, Kürtler*. Yavi, N.Y. (Çev.). İzmir: Yazıcı.
- Yayman, H. (2016). *Türkiye’nin Kürt Sorunu Hafızası*. İstanbul: Doğan.
- Yeğen, M. (2013). *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*. İstanbul: İletişim.
- Youtube (2005): *Başbakan Recep Tayyip Erdoğan’ın Diyarbakır’daki Konuşması*. Erişim: <https://www.youtube.com/watch?v=pnE78WkjpQk>.
- Young, I. M. (1999). İletişim ve Öteki: Müzakereci Demokrasinin Ötesinde. Seyla Benhabib (Ed.), *Demokrasi ve Farklılık Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması* içinde. (174-196). İstanbul: Demokrasi Kitaplığı.
- Yükselbaba, Ü. (2012). *Habermas ve Kamusal Alan: Burjuva Kamusal İlkesinden İletişimsel Kamusal Geçiş*. İstanbul: On İki Levha.